

KAS YRA TAUTOSAKA?

Tautosakoj, liaudies dainoj mes nusileidžiame į giliausią ir pirmykštę poezijos kūrybos šaknį, kada žmogus kaip kūdikis pirmą kartą atvėrė akis į platųjį pasaulį ir pirmaisiais garsais pareiškė savo vidaus nusiteikimą.
(Vincas Mykolaitis-Putinas)

Tautosaka ir mes

Mieli mokiniai! Per muzikos pamokas jūs padainuojate liaudies dainų, mažesni būdami skaitėte daug pasakų, minėte mįsles. Ir dabar mėgstate pašmaikštauti anekdotais ir sąmojumi, paironizuoti patarlėmis ir priežodžiais. Ir gal tik kartais susimąstote, koks tai paslaptingas pasaulis, pradėjęs formuotis nuo seniausių laikų. O jis vertas dėmesio!

Tautosaka mus turėtų patraukti jau vien todėl, kad per ją kiekvienas galime kur kas geriau pažinti save, savo tautą, jos kultūrą, pagaliau ir pačią žmoniją. Juk kiekviename žmoguje slypi tūkstantmečių patirtis, įpročių, raiškos, suvokimo būdų klodai, iš dalies priklausantys ne nuo jo paties, o susiklostę per auklėjimą, bendravimą. Suprasti savo ištakas įmanoma tik ištyrus kultūrą, kurios žaizdras šimtmečius ugdė lietuvių kartų kartas. Vienas reikšmingiausių tos dvasinės kultūros reiškinių yra tautosaka. Ją prakalbinus, kaip aidas turėtų atsiliepti tautos dvasia, įsilydžiusi į siužetus ir veikėjus, metaforas ir simbolius. Be tautosakos deramai nesuvoksime ir profesionalaus lietuvių meno.

Pripažindami didelę tautosakos reikšmę praeityje, negalime nepastebėti, kad per vieną amžių – nuo XIX a. pabaigos iki XX a. pabaigos – jos gyvybingumas smarkiai sumažėjo. Dabar daug kūrinių gyvuoja tik senesnių žmonių atmintyje, jaunesnieji jų nebemoka. Tai natūrali smarkiai pasikeitusio gyvenimo, atsisveikinimo su „balanos gadyne“ pasekmė. Tiesa, ne visur tautosaka nyko vienodai sparčiai, ne visur – be pašalinių priežasčių. Štai du pavyzdžiai, rodantys, kad pavienėse vietovėse susidarė ypatingos aplinkybės jai nykti. 1953 m. renkant tautosaką Pabradės ir Nemenčinės apylinkėse (Vilniaus krašte), pastebėta, kad dėl aktyvaus daug metų trukusio lenkinimo tik patys seniausieji žmonės buvo nepamiršę lietuvių tautos poezijos tradicijų. Vienas 93 metų senelis atsiminė net sutartinių! Tuo tarpu vaikai lietuvių liaudies dainų visai nemokėjo. Panašūs dalykai patirti ir Klaipėdos krašte, kur dėl vokietinimo ir „sakytojų“ (pamokslininkų) poveikio tradicinių dainų gyvybė vos ruseno. 1961 m. ekspedicijoje renkant tautosaką ne viena senutė, paprašyta padainuoti lietuviškų dainų, ilgai galvodavo ir, nieko kita nesugebėdama prisiminti, užtraukdavo pradžios mokykloje įkalta kūrinių „Ich bin der Preusse“ („Aš esu prūsas“). Šitokios skaudžios nutautinimo pasekmės.

Tradicinės kultūros ir tautosakos nykimą paspartino dramatiški įvykiai Lietuvos kaime pokario metais, masiniai trėmimai, prievartinė kolektyvizacija ir t. t. Stipriai veikė žiniasklaida: spauda, radijas, televizija. Ji keitė žmonių skonį, poreikius. Todėl šiandien jau ir pas mus abejojama, ar Lietuva išliks dainų kraštas. Vakarų Europoje tautosaka ir tradicinė kultūra ėmė nykti daug anksčiau; niekam nepasisėkė atgaivinti natūralių tautosakos tradicijų, nors bandymų būta. Tautosaka, prarasdama senąsias gyvavimo sąlygas, vis labiau tampa meniniu palikimu. Ji skelbiama leidiniais, po truputį atliekama koncertuose, kiek ne kiek jos mokoma ir mokyklose. Visa tai – antrasis tautosakos gyvenimas, ir jis tęsis, kol tik bus gyva tauta. Tautosaka domins vis naujas menininkų kartas, mėgėjus ir profesionalus.

Štai tokiomis „antrojo gyvenimo“ aplinkybėmis, o kartu kai dar šiek tiek gyvos senosios tradicijos – ne vieną kūrinių dar moka jūsų tėvai, gimines, kaimyną, ir jus patys – prasideda jūsų pažintis su

lietuvių tautosaka. Nėra lengva gerai įsivaizduoti ir deramai suprasti ne tik ankstyvuosius tautosakos klodus, bet ir vėlesnius. Civilizacijos pažanga labai atitolino mus nuo senelių ir prosenelių gyvenimo. Imkime tokį pavyzdį. Iki XX a. arklys buvo nuolatinis valstiečio padėjėjas ir darbe, ir kelionėse. O kiek amžių žirgas buvo kario draugas? Tad visai suprantama, kodėl tiek daug poezijos posmų jam skirta. Bet štai XX a. pabaigoje Lietuvos miestiečiams vaikams arklys – retenybė, matoma jojimo varžybose, žirgų lenktynėse ar parkuose bei poilsiavietėse vežiojanti vaikus. Ar ne dėl to prirėkė įsteigti Arklio muziejų? Miesto vaikas, niekada neglostęs arklio šnervių, nesiglaudęs prie jo krūpčiojančio kūno, nejautęs jo nuotaikos iš raiškių ausų, nežiūrėjęs šimtus kartų į jo dideles akis, daug sunkiau negu ankstesnių kartų žmonės suvoks, kaip atsirado tokie vaizdai: „Ar skaitysi akelėms žvaigždeles, // Ar karpysi auselėms rūtelę?“

Pasikeitė ne tik santykis su gamta, gyvūnija ir augalija, bet ir su buitimi. Tai ryšku iš buitinių įpročių. Senoviniame kaime ar miestelyje švariai nušluotas kiemas jau liudijo, kad žmogus tvarkingas, darbštus. Todėl ir dainose apie gražų kiemą kalbama kaip apie svarbų dalyką, galintį lemti net vedybas: „Čia kiemas nešluotas, // Čia nėra mano mergelės.“ Dabar toks mažmožis nedaug ką sako. Pažvelkime į siaubingai atrodančius daugiabučių namų kiemus, laiptines, priemiesčių pakeles.

Iš pavyzdžių matyti, kad, norint deramai suprasti tautosaką, reikia turėti galvoje anų laikų žmogaus darbus, papročius, siekius, tada ir prieš mus atsivers jo meno gelmės.

Šia knyga norėta kiek padėti susivokti lietuvių tautosakos lobiuose. Kelionė į tautosakos kūrinijų pasaulį, jos sėkmė ir džiaugsmas daugiausia priklausys nuo paties keliautojo, jo domėjimosi. Čia jis ras tik bendrus teiginius, užuominas, vieną kitą pavyzdį. O kad visa tai taptų jūsų asmeninėmis pažiūromis, įsitikinimais, turite įsigilinti į kūrybą. Tada bendri teiginiai bus pagrįsti gyvos kūrybos įspūdžiais, kalbės į širdį ir protą. Kad geriau pajustute šios kūrybos magiją, ieškokite progų pabūti su kaime ir mieste gyvenančiais liaudies dainininkais, pasakotojais, pasiklausyti jų žodžių.

Ragindami prisiliesti prie gyvųjų tautosakos šaltinių, tikimės, kad jūsų širdyse bus kertelė ir tautosakai. Palikti jai vietos mūsų gyvenime verta. Yra situacijų, kuriose niekas jos nepakeis. Niekas neatstos vaikui lopšinės ar žaidimėlio „Virus viru košė...“. Nėra puikesnės išmonės kaip pasaka. O ką ir kalbėti apie dainą, vienijančią ištisą būrį žmonių viena mintimi, viena nuotaika. „Užguitos tautos vaikams ji tapdavo sukrečiančiu įvykiu, o kartais net savotiška tautinio sąmoningumo demonstracija“ (Vytautas Kubilius).

Norėtume, kad tautosakos pamokos jums padėtų subrandinti požiūrį į šią tautos dvasinės kultūros dalį, kad jūs išaugtumėte savo krašto šeiminkai, brangintumėte taurų meno palikimą, tegul ir prasta sermėga apsilikusį.

Kai kurie mąstytojai pradėjo kelti tautosakos meninę vertę nuo XVI a., kai kartu su ekspansija į atsilikusius „laukinių“ kraštus plito ir „kilnaus laukinio“ mitas. Antai Mišelis Montenis (1533–1592), žymus prancūzų Renesanso atstovas, savo darbe *Bandymai* teigė liaudies poeziją pasižyminčią pagrindinėmis poezijos grožybėmis, ji pasiekianti meno tobulumo, tai „liudija gaskoniečių vilanelės ir tautų, nežinančių mokslo ir net rašto, poetiniai kūriniai“.

Vokiečių romantizmo pirmtakas Johanas Gotfridas Herderis (1744–1803) ne tik pabrėžė, kad pirmykščiaame būvyje viskas gražu ir nuoširdu, kad liaudyje „viskas nekalta ir tikra“, o liaudies poezija pakyla į tą patį lygį kaip ir Homero, Dantės, Šekspyro kūryba. Jis taip pat rašė, kad tautosaka – tai tautos dvasia:

.... tautos dainos – tai tautos archyvai, jos mokslo ir religijos lobynas, jos teogonija ir kosmogonija, sentėvių žygiai ir istorijos įvykiai, širdies atspaudas, jos buities paveikslas džiaugsmo ir kančioje.

Kaip vertinta tautosaka Lietuvoje XX a. pirmojoje pusėje, gali pailustruoti turiningas žymaus poeto ir literatūros mokslininko V. Mykoliaičio-Putino (1893–1967) straipsnis „Tautosakos reikšmė“. Dėstymas pradedamas nuo svarbiausio dalyko – tautosakos meninės vertės:

Visų pirma žodinė liaudies kūryba pati savaime jau sudaro tokią vertenybę, kurios netekti būtų didelė skriauda

ne tik mums patiems, bet ir visam kultūringam pasauliui. Aš turiu omeny pirmiausia estetinę liaudies dainų ir pasakų vertę.

Ši vertė išryškinama nagrinėjant atskirus tautosakos kūrinius. Paskui V. Mykolaitis-Putinas plačiau aptaria tautosakos reikšmę individualiajai lietuvių literatūrai, jos originalumui, tautiškumui. Didelę vertę tautosaka turi ir literatūros mokslui:

Visų pirma iš tautosakos, tiksliau, iš liaudies dainos mums paaiški pati poezijos esmė, jos pradžia, jos kuriamieji veiksniai ir išsivystymo kelias.

Toliau aiškinama, kad tautosaka yra savito tautosakos mokslo pagrindas. Paminėjus, kad be tautosakos pagalbos negali apsieiti daugelis kitų mokslų: „... etnografija, kalbotyra, istorija, religijotyra ir net psichologija“, straipsnis baigiamas pabrėžiant ypatingą reikšmę kalbotyrai ir etnografijai.

Žinoma, autorius neturėjo tikslų išsamiai visais požiūriais aprėpti tautosakos reikšmę. Kad jos svarba buvo suvokiama ir kitose gyvenimo srityse, liudija filosofo, kultūrologo Antano Maceinos (1908–1987) knyga *Tautinis auklėjimas*, pabrėžianti tautosakos reikšmę pedagogikoje.

Suprasti, kokia svarbi tautosaka buvo ir vėlesniais XX a. dešimtmečiais, gali padėti poeto Justino Marcinkevičiaus (g. 1930) prisipažinimas knygoje *Dienoraštis be datų* apie pirmąją žmogišką patirtį, kurią jis vadina savo „kaimiškaisiais universitetais“:

Juose aš gavau viską, <...>. Ir visų liaudiškiausių meną: pasakas ir dainas, patarles ir mįsles, raudas ir apeigas, audinius, medžio drožinius ir keramiką... Gavau visa tai ne kaip muziejaus eksponatus, o kaip gyvą liaudies dvasinio gyvenimo enciklopediją, kaip amžiais susiklosčiusią kolektyvinę meninę patirtį, kaip universalią priemonę pasauliui pažinti ir jam vertinti. Man liaudies kūryba niekada nebuvo folkloro tomų knygų lentynoje, ansamblių koncertai, audinių ar medinės skulptūros ekspozicijos. Liaudies kūryba buvo mano pasaulėjauta, mano bendravimo forma su saule ir mėnuliu, su medžiais ir paukščiais, su žvėreliais ir su žmonėmis. Ji yra mano metraštis ir mano kalendorius, mano epas, lyrika ir drama. Be viso šito dabar neįsivaizduoju savo gyvenimo literatūroje. Dar daugiau liaudinės pasaulėjautos pagrindai manyje nuolat palaiko ir maitina tą jausmą, kuriuo suvokiū save kaip tam tikros visumos dalį, kaip tam tikros žmonių bendrijos narį ir istorinio vyksmo dalyvį.

Tikriausiai tai ir yra durys, pro kurias įeinama į poeziją.

Ir dar. Norint suvokti ar bent šiek tiek įsivaizduoti, kas galėjo dėtis prieš šimtmečius liaudies poetinėje kūryboje, nėra kito kelio, kaip tik pasidairyti į tautas, išlaikiusias archajiškas kultūras. Todėl nenustebkite, kad knygoje, greta lietuvių, kartkartėmis įsiterpia ir kitų kraštų tautosakos pavyzdžių.

Tautosaka – savitas žodžio menas

Tautosaka – menas. Grožėdamiesi lietuvių tautosaka, savaiame prabylame apie jos meniškumą. Lietuvių poetas, tautosakininkas ir kultūros veikėjas Liudvikas Rėza (1776–1840), pirmasis taip plačiai apibūdinęs lietuvių dainas, gėrėjosi jų natūralumu, nevaržomu paprastumu. Jį džiugino dainose vyraujanti skaisti dorovė, pagarba moralumui ir padorumui, „jose dažnai matyti aukštas moralinis jautrumas, kuris rodo tautos būdo taurumą“. Pabrėždamas, kad dainose būdinga vaizduoti meilės jausmus, kartu žavisi jos taurumu: „Pati meilė vos turi vardą – ji dar tebėra toji šventa, žodžiais neišreiškiamą gamtos paslaptis, kurios nekalta širdis nedrįsta išstarti.“ Įstabiai ir dainų išraiška: „Deminutyvų gausumas... suteikia lietuviškoms dainoms tą nenusakomą žavumą, tą malonų, švelnų ir meilų skambėjimą, kuris užburia kiekvieną širdį.“ Greta naivumo „stebina lietuviškųjų dainų elegantiškumas ir grakštumas, kuris tolygus graikiškajam gracingumui ir kultūrai“.

Tokios ir panašios pasigrožėjimo nuostatos neišnyksta per XIX–XX a. Gėrimasi natūralumu, aukštu dorovingumu, gilia išmintimi, negudraujančiu naivumu, jautrumu kitų skausmui, nepaprastu sielos sąskambiu su gamta, vaizdų ir išraiškos plastiškumu, harmonija ir t. t.

Paprastai šitaip rašantys apie tautosaką turi galvoje visų pirma dainų, rečiau – pasakų grožį. Tai

stambesni tautosakos kūriniai, jie, savaime suprantama, priskiriami menui, lygiai kaip menu laikome koncertus, spektaklius, paveikslus, skulptūras, literatūros kūrinius. Bet mes kasdieniniame gyvenime nuolat susiduriame su daugybe smulkesnių dalykų, reiškinių, o nesibaigiančiame pokalbių sraute – su trumpučiais posakiais, lėkšteliais, kurie akimirksniu sutvarka grožiu, sužadina estetines emocijas. Žinome, kad vieni jų tarsi priklauso tautosakai, bet ar jie priskirtini menui – nesame tikri. Norėdami išsiaiškinti, prisiminkime, kurie esminiai požymiai būdingi meno kurmiui. Tai užbaigtumas, meninis vaizdas ir juo perteikiamas vertinimas. Panagrinėkime šiuo atžvilgiu porą smulkesnių tautosakos kūrinių.

1. Pareik, proteli, bent pavalgyt.
2. Vieną neturtingą mergaitę trys jaunikiai dabojęsi ir visi per jungtuves stoję prie grotelių. Kunigas klausias:
– Tai katrą aš čia tau dabar pririšiu?
Šiji sakanti:
– Kai aš tokia biedna, man visi trys pravers.

Abu teksteliai, tegu ir skirtingos tematikos, išbaigti, nuotaikingi, trykštantys humoru. Jau vien ši spinduliuojanti komizmo dvasia liudija esant meną, sukeltą estetinius jausmus. Pirmasis itin trumpas, bet koks raiškus čia meninis vaizdas! Jo branduolys – abstrakčios sąvokos proto personifikacija: ji tokia žemiška, „naminė“ (juk kviečiama paprastai į namus pavalgyt!). Visas posakis dvelkia geraširdiška užuojauta (proteli!), noru padrąsinti dažnai apsikvailinančius žmones.

Kitame kūrinyje vaizduojama visiškai absurdiška situacija, todėl jos vaizdas toks įspūdingas. Žaismingai, netikėtu aspektu čia paliesta vargo žmogaus tema; paprastai tokiais kūrinių siekiama sužadinti socialinio teisingumo jausmus. O šičia vargo kompensavimo siūlomas „sprendimas“, toks netelpantis į įprastines gyvenimo normas, kad neišvengiamai sukeltų homerišką juoką.

Taigi nėra abejonės, kad ir tokie kūrinių priklauso menui, nors jie ir nepasižymi dainų pakylėtumu, grožio švytėjimu. Trumpai tautosaka apibūdinama šitaip:

Tautosaka – tradicinis sakomo ar dainuojamo žodžio menas. Jam priklauso dainos ir raudos, pasakos, sakmės, padavimai, anekdotai, oracijos, patarlės ir priežodžiai, mįslės ir minklės, greitakalbės, skaičiuotės, gamtos garsų pamėgdžiojimai, užkalbėjimai, maldelės, šūksniai ir dar kitų žanrų kūriniai. Lietuviško termino *tautosaka* tarptautinis atitikmuo – folkloras (iš anglų k. *folk* – liaudis, *lore* – išmintis, žinios). Tačiau *folkloro* prasmė platesnė – tai ir kiti tradicinio meno bei kultūros reiškiniai, nesusiję su žodžiu: instrumentinė muzika, žaidimai ir kt. Iš visų menų tautosaka yra artimiausia literatūrai, tai lyg ir jos dalis. Todėl pasaulyje tautosaka yra vadinama *sakytine*, arba *gyvo žodžio*, *literatūra*, *liaudies literatūra* ir pan.

Norint suvokti tautosakos prigimtį, kuo ji skiriasi nuo kitų menų, reikia atkreipti dėmesį į keletą svarbių jos požymių.

Bendra paveldima kūryba. Kūrėjo požiūriu tautosaka aiškiai skiriasi nuo individualios kūrybos. Sakoma, kad ji yra anoniminė, bevardė, jos autorius nežinomas. Nežinios migla apgaubtas ir kūrimas. Esminis tautosakos bruožas, skiriantis ją nuo individualaus meno, yra kūrybos kolektyviškumas. Tautosakos kūrėjas yra tauta, jos įvairūs sluoksniai, žmonių grupės. Jos kūriniuose ypač atsispindi paprastų žmonių interesai ir idealai. Vėlyvuju feodalizmo laikotarpiu lietuvių tautosakos pagrindinis kūrėjas buvo valstietis. Tai jis perėmė, išsaugojo kūrybos galią tais šimtmečiais, kai aukštuomenė išsižadėjo gimtosios kalbos ir tautiškojo meno.

Kitas svarbus tautosakos bruožas – tradiciškumas. Tik iš kartos į kartą perteikiama tautosaka išties šimtmečius lieka gyva. Apskritai tradicija yra žmonijos pažangos pagrindas: šitaip sukaupiama darbo ir gyvenimo patirtis, išsaugoma materialinė ir dvasinė kultūra. Kolektyvas, kuriame gyvuoja kūrinys, gali būti ir visai nedidelis (kelios dešimtys žmonių), ir milžiniškas (ištiesi milijonai). Štai vienos dainos žinomos tik keliuose kaimuose, o kitas, tokias populiarias kaip „Augo girioj ažuolėlis“, „Augo kieme klevelis“ ir pan., dainuoja visa Lietuva.

Ilgainiui pasikeitė gyvenimo būdas. Kapitalizmas ir vėlesnė jo tąsa, naujos visuomenės raidos pakopos išjudino tradicinius gyvenimo pamatus. Keičiasi darbo pobūdis, papročiai, butis. Akivaizdus pavyzdys – milžiniški poslinkiai, įvykę Lietuvos kaime per paskutinį šimtmetį. Yra gyvoji atrama, visada palaikiusi tautosakos tradiciją. Vis labiau įsigali rašto kultūra, kinta asmenybės saviraiškos formos.

Tautosakos tradiciškumas reiškiasi įvairiai. Individuali kūryba, ypač naujųjų laikų, siekia naujumo, originalumo, o tautosaka remiasi kartojimu, kanonu. Kai kurių folkloro kūrinių tradiciškumą rodo gana ryškūs pastovūs tekstai. Pavyzdžiui, daug vienodų smulkiosios tautosakos kūrinių pasklidę po Lietuvą, kaip antai patarlė „Kaip pasiklosi, taip ir išsimiegosi“. Žinoma, kūriniai nėra vienodai suprantami. Didesni ar mažesni prasminiai „pataisymai“, reikšmės aiškinimai ypač pastebimi visuomenės gyvenimo lūžių metu, kai keičiasi žmonių santykiai, pasaulėžiūra, kultūra. Savo ruožtu atsiranda ir kritiškas praeities nuomonių vertinimas. Pavyzdžiui, 1981 m. renkant patarles Žarėnuose (Telšių r.), vienas pasakotojas, prisiminęs tradicinį moteris žeminantį posakį „Ilgas plaukas, trumpas protas“, suabejojo: „Ar tai teisybė? Juk dabar dažnai moterys kerpa plaukus trumpai, o vyrai augina ilgus. Bet ar dėl to pasikeičia protas?“

Tradicija atskleidžia ir tautosakos nuolatinio kitimo apraiškas. Tautosakos kūriniai gyvuoja ilgus amžius. Juos kuria ir atkuria skirtingomis sąlygomis gyvenantys, įvairaus amžiaus, lyties, nevienodo patyrimo, talento žmonės. Tai sudaro galimybę kūrinio pakitimams – variantams – atsirasti. Variantai yra nuostabus bendros kūrybos reiškiny. Per juos atsiskleidžia žmonių kūrybinės galios, jie įteisina meno kūrinio įvairovę.

Gali atrodyti, kad šio meno esmė aptariama prieštarai: ir teigiama, kad tautosaka yra tradiciška, pastovi, ir kalbama apie jos kitimą, variantiškumą. Priešingi požymiai – pastovumas ir kitimas iš tikro būdingi tautosakai, bet vyrauja pastovumas, tradiciškumas.

Pirmapradis meno ryšys su gyvenimu. Tautosaka labai glaudžiai susijusi su įvairiomis žmogaus visuomeninio ir asmeninio gyvenimo sritimis: su darbu ir poilsiu, papročiais ir apeigomis, pramoga ir lavinimusi. Tautosaka visą gyvenimą – nuo gimimo iki mirties – yra visada čia pat, su žmogumi.

Taikoma įvairioms progoms tautosaka susiskaldė į daugybę žanrų. Vaikas mažas – jam lopšinės, kėkavimai, mylavimai, ratavimai; kiek paaugo – jis pats pradeda šūkauti savo erzelines, žaisti vaikiškus žaidimus. Piemenuko laukia raliavimai, piemenų raudos ir t. t.

Tautosakos žanrai skirstosi ne tik pagal žmogaus amžių, bet ir gamtos kitimą. Skirtingu metų laiku dirbami nevienodi darbai, nevienoda skamba ir tautosaka: per šienapjūtę dainuojami valiavimai, per rugiapjūtę – rugiapjūtės dainos, per linarovį ar verpiant žiemos vakarais – dar kitos dainos. Kiekviena kalendorinė šventė ir apeigos vėl turėjo savo folklorą: vienoks tiko Naujųjų metų laikotarpiui, kitoks Užgavėnėms, dar kitoks pavasario ir vasaros šventėms. Tik visai nenuovokus žmogus galėjo per Užgavėnės užtraukti šienapjūtės dainą „Valiok, mano dalgeli!“, tuo sukeldamas visiems juoką.

Ilgainiui įvairių gyvenimo reiškinių ir tautosakos sąsaja šiek tiek sumažėjo. Kai kurių žanrų kūriniai buvo atliekami ir be progos, bet kada. Kita vertus, dalis tautosakos kūrinių neįgyja „savarankiškumo“. Taip yra todėl, kad jie turi aiškią specialią paskirtį. Tautosaka, be meninės paskirties, gali turėti ir praktinę, ūkinę, religinę, teisinę ir pan. Ji yra kartu „ir menas, ir nemenas“. Ypač tai pasakytina apie ankstyvųjų raidos etapų tautosaką. Ji kaupia praktinę patirtį, saugo gimines ir genties istoriją, įtvirtina teisės ir moralės normas. Kai kurie tautosakos žanrai yra tarsi „taikomasis menas“. Meninė paskirtis nėra pagrindinė nei užkalbėjimuose, nei patarlėse ir priežodžiuose. Žinoma, daugumos dainų, pasakų funkcija pastaraisiais amžiais daugiausia meninė.

Gyvo žodžio ir kitų menų sintezė. Svarbus tautosakos bruožas yra tas, kad ji kuriama ne rašytu, o gyvu – sakomu ar dainuojamu – žodžiu. Ji sklinda iš lūpų į lūpas. Gyvas žodis labai galingas: jo sparnai – tūkstančiai intonacijų, kuriomis jis gali remtis. Gyvo žodžio menas jungia kūrėjo ir atlikėjo meną. Antai pasakotojas ne tik žodžiais savaip atkuria žinomą pasakos tekstą, bet ir nuolat jį sušildo savomis emocijomis: čia liūdi kartu su veikėju, kai prispaudžia bėdos, čia nusikvatoja, kai herojus juokų pridaro. Balsas geba perteikti tokius jausmų atspalvius, kurių neįmanoma žodžiais pasakyti.

Žodinis tautosakos gyvavimas nulėmė nemaža jos teksto savybių. Didelę reikšmę čia turi įvairūs pakartojimai. Jie padeda greitai, neužsikertant atkurti kūrinį, skambančioje erdvėje statyti jo judrų statinį. Svarbūs ir kiti įsiminimo technikos dalykai.

Beje, gyvu žodžiu plito pagrindiniai tautosakos klodai, jos dauguma. Plintant raštingumui atsirado ir rašytinio folkloro. Pavyzdžiui, kai kurie memorialiniai (paminklų ir laidotuvių vainikų įrašai), mokinių albumų tekstai (atminimų, sveikinimų poezija), užrašai ant atvirukų, vokų, ilgų oracijų.

Nors tautosaka yra visų pirma žodžio menas, bet joje susiduriame ir su kitų rūšių menais. Dainuojamoji tautosaka jungia poeziją ir muziką. Sekant pasakas, sakmes, pasakojant anekdotus, sakant patarles ir priežodžius, svarbi yra vaidyba, ypač balso tembras, mimika, gestai. O štai žaidimuose, šokiuose susipina judesių menas ir muzika, poezija ir vaidyba. Apskritai tautosaka yra profesionalaus meno lopšys, neišsenkamas kūrybos šaltinis. Čia poezijos ir muzikos, dramos ir choreografijos, teatro meno ištakos.

Tautos menas. Ryšiai su kitų šalių tautosaka. Lietuvių tautosaka labai tautiška kūryba. Tūkstantmečiais lydėjusi baltų genčių, vėliau lietuvių tautos gyvenimą, buvusi jos sielos veidrodis ir kūrėja, ji iki pat gelmių sutapo su tautos istorija, kultūra, gamta, buitimi, žmonių būdu, temperamentu, jausena ir mąstysena. Tautiškumą visų pirma lemia lietuvių kalba – ja sukurta visa tautosaka. Čia pirmą kartą atsivėrė lietuvių kalbos grožis, poetinės jos galios! Ir vėliau ne kartą bus atsiremta į tautosakos kalbą: kuriant raštų kalbą, ginant jaunos lietuvių individualios poezijos teisę gyvuoti, siekiant jos raiškos tautiškumo.

Iš tautosakos ataidi tautos tragedijos, nuopuoliai ir laimėjimai, suklydimai ir grožio, gėrio idealai. Pirmykštėje bendruomenėje tautosaka buvo pagrindinė meninė žmonių saviraiškos forma. Ir vėliau, feodalizmo epochoje, kai profesionalus, dažniausiai religinis, menas kiek įsiterpė į visuomenės gyvenimą, pagrindinė tautos meno sritis tebebuvo tautosaka. Tik tautinis lietuvių sąjūdis pamažu išskėlė profesionalų lietuvių tautos meną kaip lygiavertį tautosakos partnerį, kuris, beje, vėliau ir nustelbė ją.

Tautosakos tautiškumas yra savitas, pasižymįs Lietuvos etnografinių sričių kultūrine, tarminė įvairove. Vietovių tautosakos tarminiam, etnografiniam pobūdžiui išlikti padėjo feodalinio laikotarpio gyvenimo uždaramas, lėtas tempas. Kita vertus, pamažu ryškėjo ir visą lietuvių tautosaką vienijančios tendencijos: klostėsi bendras repertuaras, bendrinės kalbos požymių įgijo dainų kalba ir kt.

Lietuvių tautosaka, nors yra tautos menas, kad ir kaip atrodytų keista, kartu yra ir tarptautinė, daug kuo panaši į kitų tautų tautosaką. Panašumai įvairūs. Vieni jų nulemti panašių gyvenimo sąlygų, panašios žmogaus prigimties, psichikos. Kitus sąlygoja bendra tautų kilmė. Antai indoeuropiečių kalbomis kalbančių tautų tautosakoje randame iš protėvynės laikų išlikusių bendrybių. O svarbiausia – tarp įvairių tautų tūkstantmečiais vyksta kultūriniai mainai, kūriniai keliauja iš vieno krašto į kitą. Tautų ryšiai stiprėjo susidarant bendroms valstybėms. Į tautosaką, asimiliavus tautai ankstesnius gyventojus ir pan., įsilieja kitų tautų kūriniai.

Visa tai lėmė atskirų žanrų kūrinių labai ryškų tarptautinį pobūdį. Štai dauguma pasakų yra tarptautinės. Net lietuvių pasakos „Eglė žalčių karalienė“, kuri ne be pagrindo laikoma baltiškos kilmės, variantų aptinkama ne tik lietuvių, latvių bet ir estų, suomių, baltarusių, ukrainiečių, rusų, kazachų ir kitomis kalbomis. Žinoma, paplitusi kitose tautose, ji ėmė skirtis ne tik kalba, bet ir siužeto plėtote, detalėmis ir pan. Antai įvairuoja ir pasakos pabaiga:

Latvių variantuose dažnai sūnus paverčiamas ažuolu, duktė – liepa, pati virsta gegute (liepa), o mažasis pleputis vaikas – kupstu ar kadagiu, kur šunes šlapinsis, ar drebulė, kurios lapeliai visą amžių drebės.

Estų pasakoje vyrauja beržo motyvas. Vienur žalčio žmona tampa beržu, o dukra – tošimi. „Kad tavo liežuvis toks lengvas, tu turi apsupti mane savo lengvu liežuvėliu.“ Ir duktė pavirto balta odele. Kitur motina virsta šerdimi, vyresnioji dukra medžiu, vidurinioji – žalia oda, jauniausioji – plona balta plėvele. „Tu visą gyvenimą drebėsi.“

Rusų tekstuose sūnus užkeikiamas lakštingala, duktė – varle, o ji pati virsta gegute (ir atvirksčiai). Duktė paverčiama ir dilgėle – ne tik rusų, bet ir ukrainiečių variante – „kad tave amžinai žmonės prakeiktų!“

Bendrų atitikmenų turi ir dainos. Daug tarptautinio pobūdžio ir smulkiosios tautosakos kūrinų – patarlių, mįslių. Pavyzdžiui, tautosakininkas Kazys Grigas knygoje *Patarlių paralelės* (1987) pateikia 611 tarptautinių patarlių tipų, nurodo lietuvių, latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų atitikmenis.

Toks ryškus tautosakos tarptautiškumas rodo, kad šioje kūryboje esama bendro visiems žmonėms turinio, kuris neišnyksta per tūkstantmečius. Žymus šumerų kultūros tyrinėtojas Samuelis Krameris, pastebėjęs šitą bendrą pradą patarlėse, rašė:

Jeigu jūs kada nors staiga suabejosite dėl žmonių padermės vieningumo ir visų tautų bei rasų bendrumo, atkreipkite dėmesį į patarles ir priežodžius, į liaudies aforizmus ir posakius. Patarlės ir priežodžiai geriausiai už visus kitus literatūros žanrus pralaužia kiekvienos visuomenės kultūrinių ir buitinių sluoksnių šarvus, atskleisdamos tai, kas svarbiausia ir bendriausia, kas būdinga visiems žmonėms nepriklausomai nuo to, kur ir kada jie gyveno ar gyvena.

Beveik tą patį galima pasakyti ir apie kitus tautosakos žanrus. Tautosakos tautiškumas, nulemtas kalbos, kultūros, būdo, istorijos nepakartojamumo, neneigia bendrumų ir ryšių su kitų tautų tautosaka.

Ištakų ir raidos beiėškant. Kelias į žmonijos praeitį per tautosaką nėra lengvas, šiek tiek primenantis archeologijos pastangas iš šukių atkurti ankstesnes kultūras. Viena iš labiausiai sunkinančių šį darbą aplinkybių yra vėlyvas susidomėjimas folkloru. Didžioji dauguma lietuvių tautosakos, kaip ir daugelio kitų tautų, užrašyta XIX–XX a. Bet ji saugo ne tik pastarųjų amžių, o ir senesnės tikrovės dalykų.

Archeologų, pirmąkart bendruomenės istorikų teigimu, jau akmens amžiuje homo sapiens – protingas žmogus – ima kurti meną, atsiranda folkloras – šokiai, mitai, dainos. Natūralu ir logiška manyti, kad ir lietuvių tauta, paveldėjusi iš tolimų protėvių kalbą, kurios sena indoeuropietiška prigimtis niekam nekelia abejonių, yra išlaikiusi indoeuropiečių prosenovės įvairių kultūros, juolab tautosakos, atgarsių. Tokių indoeuropietiškos kilmės faktų galima aptikti pasakose, sakmėse, apeiginėse dainose, mįslėse ir kitoje lietuvių tautosakoje.

Epochoms keičiantis neabejotinai kinta ir tautosaka. Pavyzdžiui, didžiuliai kūrėjų pasaulėvaizdžio skirtumai ryškėja, kai lyginame senųjų kultūrų indoeuropiečių (hetitų, senųjų indų, graikų) ir lietuvių folklorą. Ryškūs pokyčiai matomi ir vėlyvaisiais amžiais, pradėjus irti šioms klasikinio stiliaus normoms.

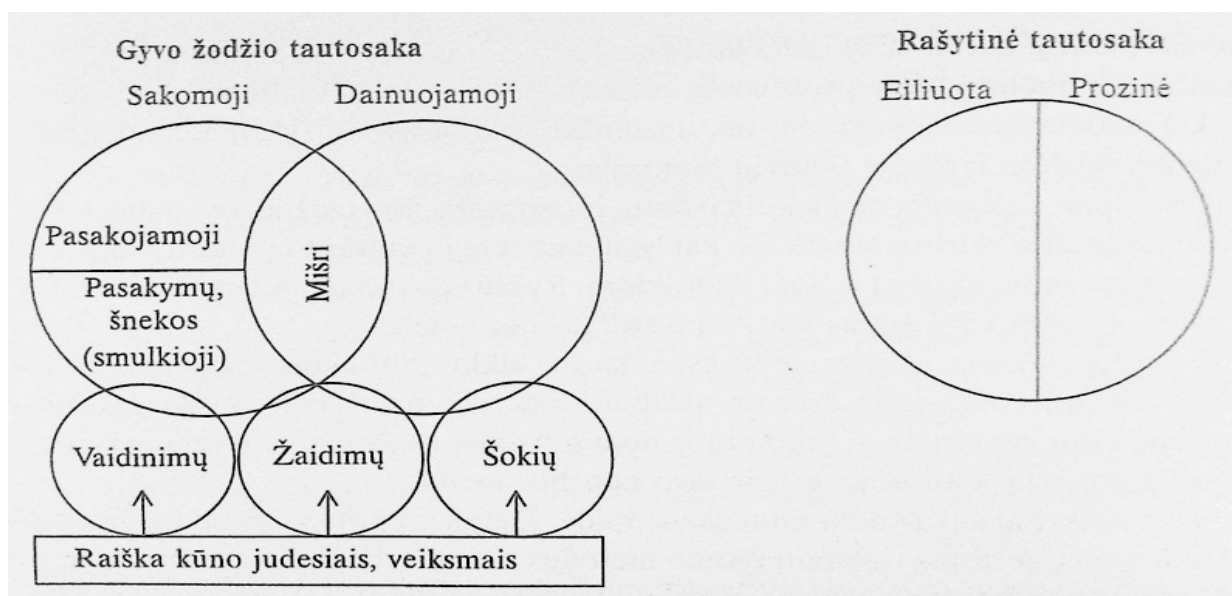
Tradicinė kūryba, būdama ankstesnių kartų veiklos produktas, kartu tampa kiekvieno laikotarpio dvasinio gyvenimo dalimi. Ji perimama, iš dalies – perprasminama, kad būtų suprantama, jaudintų ir domintų žmones. Neprarasdama ankstesnių epochų atgarsių, tautosaka esti ir savo epochos menas.

Taip apskritai suvokiama tautosakos raida. Detaliai periodizuoti lietuvių tautosaką ir taikyti įprastus istorinio tyrimo metodus sunku, o dažnai ir neįmanoma, nes neturima neginčytinos medžiagos apie ankstesnius rados etapus. Kol kas tenka apsiriboti pavienių elementų (personažų, motyvų, siužetų, simbolių ir pan.), idėjų plėtros hipotetinėmis rekonstrukcijomis.

Tautosakos klasifikavimas. Nagrinėjimas pagal rūšis ir žanrus. Kai nėra galimybių tiksliai atskleisti tautosakos kaitą tam tikrais laikotarpiais (ryškiai apčiuopiami tik paskutiniųjų šimtmečių pokyčiai), įprasta ją apžvelgti kaip mus pasiekusių visumą. Ši visuma nėra vienalytė – pastebima daug skirtumų. Juos lemia biologinės ir socialinės priežastys. Antai pagal amžių ir lytį išskiriama vaikų, jaunimo, suaugusiųjų – moterų ir vyrų, pagyvenusiųjų tautosaka. Pagal žmonių užsiėmimą, profesiją skirstoma į valstiečių, darbininkų, žvejų, moksleivių, turistų tautosaką. O pagal ryšius su apeigomis išskiriama

apeiginė ir neapeiginė tautosaka. Grupuojama į apibrėžtos ir neapibrėžtos paskirties tautosaką, o smulkiau – kokiomis progomis ji gyvuoja. Pagal tai, ar tautosakos kūrinys, be žodžių, yra ir kitų elementų, gali būti išskirti vienalyčiai ir įvairaus sintetiškumo laipsnio kūriniai. Kaip ir literatūra, tautosaka gali būti epinė, lyrinė ar dramatinė.

Tačiau stambiausios tautosakos kūrybų klasės išskiriamos atsižvelgiant į kalbos pobūdį. Antai pagal tai, ar kūrinys girdimas, ar ne, išryškėja didžiausias masyvas – gyvo žodžio kūriniai, ir nedidelis (daugeliu atvejų – naujas) – rašytinio žodžio folkloriniai kūriniai. Gyvo žodžio kūryba gali būti sakoma ar dainuojama – tai priklauso nuo esminių intonavimo būdų. Pakaitomis sakomi ir dainuojami kūriniai sudaro mišrią grupę. Savo ruožtu sakomoji tautosaka pagal kalbėjimo tikslą, kontakto pobūdį ir kitus veiksnius gali būti skirstoma į pasakojamąją ir pasakymo bei šnekos (smulkioji). Pasakojamąją ir dainuojamąją tautosaką galima vadinti tautosakos rūšimis (jos atitinka epiką ir lyriką), o pasakymo, šnekos tautosaka susideda iš labai skirtingo pobūdžio kūrybų (tik dalelė jų šliejasi prie dramatos), tad rūšimi galima vadinti tik sąlyginai. Štai tokio skirstymo schema:

Tolesnis skirstymas į porūšius, žanrus, teminius skyrius jau pagrįstas nebe kalbiniais kriterijais. Pavyzdžiui, pasakojamoji tautosaka pagal tai, ar tekstas – prasimanymas ar tikėtina jo tikrumu, skirstoma į dvi kategorijas. Vieną sudaro pasakos ir anekdotai, kitą – sakmės, padavimai, pasakojimai ir atsiminimai. Mažiausioms kūrybų, pasižyminčių savitais bruožais, grupėms taikytinas žanro terminas (pvz., anekdotas), o išsiskiriančioms tik tematika – teminio skyriaus, arba grupės, terminas.

Taigi lietuvių tautosaka šiame vadovėlyje toliau apžvelgiama pagal rūšis, žanrus ir teminius skyrius. Tačiau dėl vietos stokos dalis žanrų, teminių skyrių tik išvardijama, o dėmesį norima atkreipti į ryškesnius ir svarbesnius šios kūrybos žanrus.

Tautosakos ir literatūros skirtumų – viena išreiškiama gyvu žodžiu, kita – raštu, nereikia pervertinti. Jau minėta, kad kai kurie tautosakos žanrai plinta raštu. Kita vertus, ankstyvoji literatūra buvo reiškia gyvu žodžiu. Tai liudija arabų, Bizantijos ir kitų kraštų literatūros istorijos. Žinoma atveju, kad ir naujaisiais laikais gyveno rašytojų, iškart pasakojančių savo kūrybinius. Pateikti eilėraščius gyvu žodžiu mėgsta daugelis poetų.

Ir kiti tautosakos bei literatūros skirtumai dažnai yra dominuojantys, bet ne absoliutūs. Pavyzdžiui, sakoma, kad tautosaka kuriama stichiškai, o literatūra – sąmoningai. Bet iš tautosakos pateikėjų sužinome, kad ir prieš pradėdami sekti ilgesnį kūrinį jie neretai greitomis perbėga mintyse per visą siužetą, patikrina, ar viskas gerai sukibs. Pasirengiama ir raudojimui, kad improvizuojant gražiai skambėtų ir derėtų. Savo ruožtu rašytojų ir poetų kūrybos procese yra daug stichiškumo.

Tautosakos variantai – labai esminis jos požymis. Bet ir literatūroje susiduriame su variantais: tai ir keli kūrinio pavidalai, atsiradę kūrybos „laboratorijoje“, ir vėlesni autoriniai redagavimai. Įvairūs variantai išryškėja senosiose literatūrose, kai skaitome skirtingų perrašinėtojų nuorašus.

Sakoma, kad tautosaka glaudžiai susijusi su tam tikromis situacijomis. Tačiau juk ir literatūra kartais būdavo kuriama proginė: tai ir didiko, karaliaus atvykimo garbei parašytos panegirikos, tai ir iškilmingos kalbos jiems mirus ir pan. Žinoma, literatūra nebuvo tokiu mastu ir taip pritapusi prie margaspalvio gyvenimo kaip tautosaka. Kad tautosaka dažnai yra buvus ne pramoga, o veiklos būtinybė, gali pailiustruoti vaizdelis iš Šri Lankos vedų tautelės labiausiai atsilikusių šeimų gyvenimo. Vaizduojamas medaus kopinėjimas:

Džiunglės. Naktis. Prie laužo – būrelis žmonių. Dūmai driekiasi aukštyn palei grandiozinių uolų šlaitus, kur yra didžiųjų kalnų bičių „bambara“ lizdai. Laukiniai susijaudinę. Rengdamiesi „pulti“ bites, jie dainuoja:

Bitės, bitės, paduok ugnį, paduok ugnį!

Ho, bitės nuskrenda.

Gidi, gidi, gidi; rung, rung, rung –
mėgdžioja laukiniai bičių skridimą.

Juo aiškiau girdėti suerzintų bičių dūzgimas, juo energingesni susirinkusiųjų šūksniai ir judesiai. Pagaliau menkomis meldų kopėčiomis prasideda kopimas į uolas. Vienoj rankoj degantis fakelas, kitoj – tradicinis dantytas medinis peilis. Tamsoj, dusdamas nuo dūmų, gindamasis nuo bičių, kurių įkandimas labai skausmingas, rizikuodamas nudribti į prarają, jis dainuoja.

Ir toliau, fakelu gindamasis nuo bičių, pjaudamas korius ir mesdamas juos į odinį krepšį, nė sekunde nesiliauja dainavęs medaus pjovėjo dainą. Uolų aidas atkartoja ją. (Pagal C. G. ir B. Z. Zeligmanų knygą *Veda*.)

Iš šio aprašymo galima spėti, kad dainuoti jam buvo būtinybė. Tikriausiai tikėta magiška žodžių galia, padedančia dirbti šį pavojingą darbą.

Leonardas Sauka, *Lietuvių tautosaka*, Kaunas: Šviesa, 1998, p. 5–20.